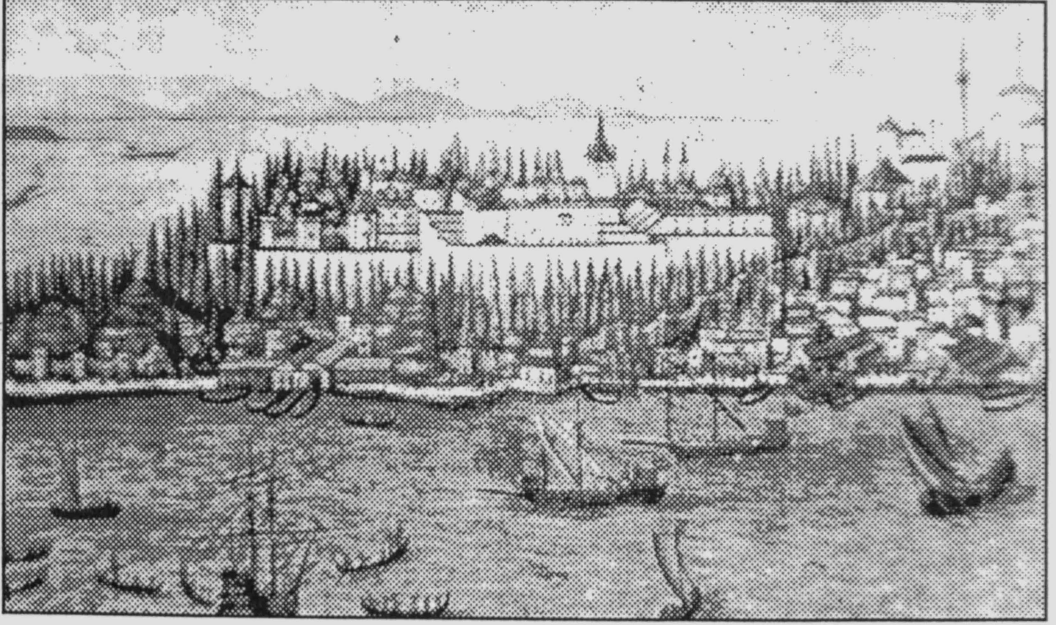

SANAT TARİHİ DERNEĞİ YAYINLARI: 7

M3536

16. YÜZYIL
OSMANLI KÜLTÜR VE SANATI

11-12 Nisan 2001
Sempozyum Bildirileri

İstanbul 2004

XVI. YÜZYIL OSMANLI MİMARLIĞINDAN “SİNAN DIŞI” GÖRÜNÜMLER

Prof. Dr. M.Baha Tanman

Osmanlı mimarlığının XVI. yüzyılda yaşadığı en parlak dönem - günümüzün deyiimiyle “klasik çağ”- Mimar Koca Sinan’la özdeşleşmiştir. Her ne kadar Sinan’ın hassa baş mimarlığı süresi bu yüzyılın ancak yarısını (1538-1588) kapsasa da, gerek ondan önceki ustaların büyük ölçüde biçimlendirdiği, gerekse de ondan sonra, öğrencilerinin sürdürdüğü klasik üslup, doruğu işgal eden Sinan’da odaklanır. Bu yüzden, XVI. yüzyılda inşa edilmiş olduğu halde bu üslubu yansıtmayan “sıra dışı” mimari eserleri “Sinan dışı” olarak nitelemekte bir sakınca olmasa gerek. İşin ilginç tarafı, bu “aykırı” örneklerden bazıları, Sinan’ın eserlerinin dökümünü içeren tezkirelerde (en azından bazılarında) adı geçtiği halde, kimi yönleriyle, Sinan’ın temsil ettiği mimari geleneğe uymayan yapılardır.

Klasik üsluba aykırı yapılar İstanbul’a ve dolayısıyla “İstanbul-merkezli” başkent ekolüne uzak düşen yörelerde, özellikle de imparatorluğun doğu ve güney eyaletlerinde yoğunlaşıyor. O kadar ki, XVI. yüzyıl Osmanlı mimarlığının çerçevesinde Güneydoğu Anadolu, Irak, Suriye, Filistin, Mısır, Trablusgarb yörelerine özgü bağımsız yerel üsluplardan söz etmek mümkün. Bundan dolayı, ele almayı tercih ettiğimiz örnekler, Diyarbakır’dan Kahire’ye uzanan kuşak üzerinde sıralanmaktadır.

Sinan çizgisinden kopmanın coğrafî uzaklıkla doğrudan orantılı olduğu, uyumsuzlukların (ya da farklılıkların), önce ayrıntılarda ve bezeme programında, uzaklık arttıkça, plan şeması, kitle tasarımı ve cephe düzeni gibi, mimarinin özüne ilişkin hususlarda ortaya çıktığı söylenebilir. Örneğin 1564/65-1572/73 tarihleri arasında inşa edilmiş olan ve *Tuhfetü’l-Mimârîn*’de Sinan’ın eserleri arasında zikredilen Diyarbakır Behram Paşa Camii¹, planı ve kitlesi itibariyle tam bir klasik Osmanlı yapısıdır. Ne var ki ayrıntılara dikkat edildiğinde, Sinan ekolüne bağlı

¹ A. Gabriel, *Voyages Archéologiques dans la Turquie Orientale*, Paris 1940, 200; K. Erdmann, “Zur türkischen Baukunst seldshukischer und osmanischer Zeit”, *Istanbul Mitteilungen*, VIII(1958), 1-39(35); R. M. Meriç, *Mimar Sinan Hayatı, Eseri*, Ankara 1965, 27; G. Goodwin, *A History of Ottoman Architecture*, London 1971, 310; M. Sözen, *Diyarbakır’da Türk Mimarisi*, İstanbul 1971, 86-91; A. Kuran, *Mimar Sinan*, İstanbul 1986, 96-97, 238, 272; ay, “Mimar Sinan’ın Camileri”, *Mimarbaşı Koca Sinan, Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, İstanbul 1988, I, 175-214(196); O. C. Tuncer, “Diyarbakır Camileri”, *Diyarbakır: Müze Şehir*, İstanbul 1999, 211-225(221-223).

çağdaş yapılarda görülmeyen, ancak bu yörede Osmanlı egemenliğinden önce de var olan, Kuzey Mezopotamya ve Suriye kökenli mimari bezeme anlayışı kendini gösterir (Res.1). Başkente uzak birçok başka yapı gibi, Ferhad Paşa Camii'nin de, ana hatlarıyla Sinan ya da en azından onun çevresindeki bir mimar tarafından tasarlandığı, ancak uygulama sürecinde yerel ustaların devreye girdiği söylenebilir.

Suriye'ye gelindiğinde, yerel katkı dozunun arttığı gözlenir. Kentteki eski Osmanlı yapılarından olan (1516 yılındaki fetihten hemen sonra tesis edilen) mevlevîhanede, kaynağını Hazara Kışlağı Camii'ne kadar götürebileceğimiz bir tasarım şeması² uygulanmıştır: Semahane ve türbe yapılarında, kare planlı ve kubbeli merkezî mekân dört yönde dikdörtgen planlı ve tekne tonozlu kanatlarla kuşatılmış, köşelerde kalan kare planlı küçük alanlar da birer kubbeyle örtülmüştür (Res.2). Bu arada, Halep'in kuzey komşuları olan Kilis (1525/26) ve Gaziantep (1638/39) mevlevîhanelerinde de³ aynı şemayla karşılaşılması, Orta Asya'dan Güneydoğu Anadolu'ya ve Kuzey Suriye'ye uzanan bir etkileşim ekseninin varlığına işaret etse de, cephelerin düzenine ve çok renkli bezemesine egemen olan Memlûk *revival*'ı (Res.3), yapının tasarımında ve inşasında farklı mimari geleneklere bağlı ekiplerin payı olduğunu kanıtlar. Aynı şekilde, A. Kuran, Halep'te Sinan'a mal edilen eserlerden, muhtemelen 1546/47 tarihli olan Husrev Paşa (Husreviye) Camii'nin, İstanbul'dan gönderilen bir mimarın denetiminde yapılmış olması ihtimaline değinir⁴. Ancak bu yapıda da, ne kübik altyapıyla kubbenin oranı (Res.4), ne de birtakım ayrıntılar klasik üslupla bağdaşır.

Halep'te Osmanlı yöneticileri tarafından yaptırılmış olan cami ve külliyelerin bir kısmı, aynı vakfa bağlı kapalı çarşı (*sûk*) ve hanlarla (*kayseriyye*) bütünleşerek İstanbul'daki çağdaşlarından tamamen farklı bir yerleşim düzeni ortaya koyarlar⁵ (Çiz.1). Bunlardan, Dukaginzade

² Goodwin, a.g.e., 33; A. Altun, "Dört Yarım Kubbeli Cami Plan Şemasının Kaynakları Hakkındaki Görüşler Üzerine", *Türk Kültürü Araştırmaları-Dr. Emel Esin'e Armağan*, Ankara 1986, 1-5.

³ B. Tanrıkorur, "Gaziantep Mevlevîhânesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XIII(1996), 475-477; ay, *Türkiye Mevlevîhanelerinin Mimari Özellikleri*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış doktora tezi, 2000, II, 117-127, 167-183.

⁴ Kuran, *Mimar Sinan*, 46, 281; ay, "Mimar Sinan'ın Camileri", 194. Ayrıca bkz. Goodwin, a.g.e., 200-203,206; G. Degeorge, *Syrie. Art, Histoire, Architecture*, Paris 1983, 214; R. Burns, *Monuments of Syria. An Historical Guide*, London - New York 1992, 39.

⁵ J. Sauvaget, *Alep. Essai sur le développement d'une grande ville syrienne, des origines au milieu du XIX è siècle*, Paris 1941, 213, fig. 52.

Mehmed Paşa'nın yaptırdığı ve -Diyarbakır'daki Ferhad Paşa Camii gibi- yalnız *Tuhfetü'l-Mimârîn*'deki camiler listesinde zikredilen 1565/66 tarihli Adliye (Adiliye) Camii'nde⁶, üstyapıyı oluşturan kubbelerin, avludan zor algılanacak kadar basık oluşları, ayrıca son cemaat yeri revağındaki filgözü pencereler ve daha bir sürü ayrıntı Sinan üslubuyla bağdaşmaz (Res.5). Buna karşılık, iki revaklı son cemaat yeri, Sinan'ın Osmanlı mimarlığına getirdiği (ya da en azından yaygınlaştırdığı) yeniliklerdendir⁷. Adliye Camii'nin de Sinan veya yakın çevresindeki mimarlarca tasarlandığı ve yerel mimarlara inşa ettirildiği rahatlıkla ileri sürülebilir. Suriye'deki bütün XVI. yüzyıl Osmanlı yapılarında olduğu gibi, Adliye Camii'nde de süslemede yerel zevkin egemen olduğu dikkati çeker. Taçkapıdaki iki renkli taş örgüsü ve köşe sütunçesindeki girift bezeme ilk göze çarpan ayrıntılardır (Res.6). Yanlardan tonozlu kanatlarla kuşatılmış olan kare planlı ve kubbeli harimin tasarımı gibi, duvarlarındaki ve üstyapısındaki yalınlık da klasik üsluba uygundur. Ancak yoğun renkli taş bezemesiyle mihrap, Memlûk geleneğine bağlı yerli ustaların eseridir (Res.7).

Behram Paşa tarafından 1583'te inşa ettirilen Behramiye Camii⁸, Halep çarşısıyla kaynaşmış diğer bir XVI. yüzyıl yapısıdır. Bu camide de ibadet hacminin tasarımıyla ayrıntılar arasında aynı başkent-taşra çelişkisi gözlenir. Büyük ölçüde "post-Memlûk" olarak nitelendirebileceğimiz taçkapı (Res.8) Osmanlı zevkine uygun bir mekâna açılır. Kare planlı ve kubbeli çekirdek birimin kubbeli ve tonozlu kanatlarla genişletilmesiyle oluşan harimde, Sinan'ın hemen bütün varyantlarını denediği merkezî planın değişik bir uygulamasına tanık olunmaktadır (Res.9). Ayrıca duvarlara, pendentiflere ve kubbelere egemen olan yalınlık da, Suriye'nin süslü mimari geleneğine yabancısıdır ve başkent üslubundan yansıyan bir özelliktir.

Halep'te bulunan XVI. yüzyıla ait ticaret yapılarından, çarşının yoğun dokusu içinde, İbrahim Hanzade Mehmed Paşa'nın 1574'te yaptırdığı Han el-Gümrük⁹, kentin Osmanlı ekonomisindeki önemini ve imparatorluğun zenginliğini vurgulamayı amaçlayan iddialı bir tasarım sergiler. Avrupalı tacirlerin gümrük muamelelerini yürüttüğü bu hanın, bir Memlûk kasrını çağrıştıran cepheleri (Res.10), genel olarak Osmanlı

⁶ Goodwin, *a.g.e.*, 213 (inşa tarihi olarak verilen 1517 yanlıştır); Kuran, *Mimar Sinan*, 59, 271; ay, "Mimar Sinan'ın Camileri", 195; Burns, *a.g.e.*, 37 (inşa tarihi olarak verilen 1555 yanlıştır).

⁷ Kuran, *Mimar Sinan*, 59.

⁸ Sauvaget, *a.g.e.*, 217, fig. 55; Burns, *a.g.e.*, 38.

⁹ Sauvaget, *a.g.e.*, 216-217; Burns, *a.g.e.*, 38; A. Raymond, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, çev. A. Berktaş, İstanbul 1995, 172.

mimarlığında, özellikle de fonksiyonel ve yalın tasarımların tercih edildiği ticaret yapılarında görmediğimiz bir ayrıntı ve süsleme merakını yansıtır.

M. Z. Orgun'un tespit ettiği bir belgeye göre¹⁰, mimar Abdülaziz bin Mehmed, hassa mimarlarından Mehmed bin Ömer, Veys bin Ahmed ve Şahap bin Abdülkâni ile birlikte H.1003'te (1594/95), Halep'te Haremeyen Evkâfı'na bağlı dükkânların yeniden inşasına nezaret etmekte ve Nişancı Mehmed Paşa Hanı'nın onarım keşfini hazırlamaktadır¹¹. Ayrıca Y. Küçükdağ'ın yayınladığı 18 Şaban 967(14 Mayıs 1560) tarihli bir belgeden¹², o esnada Konya valisi bulunan II. Selim'in arzusu üzerine, Halepli mimar Cemâleddin'in -tezkirelerde ve yayınların çoğunda Koca Sinan'a mal edilen- Karapınar'daki Sultan Selim Külliyesi'nin¹³ (1560-1563) inşaatında görevlendirildiğini öğrenmekteyiz¹⁴. Söz konusu Halepli mimarlar, büyük bir ihtimalle, yukarıda adı geçen camilerin ve Han el-Gümrük'ün yapımında, tasarım ya da uygulama aşamalarında etkin olmuşlardır. Ancak bunu kanıtlayacak belgelere henüz ulaşabilmiş değiliz.

Halep'ten güneye doğru yolumuza devam edersek, Hac Yolu üzerinde önemli bir menzil olan Hama'da, Rüstem Paşa'nın 1556 tarihli bir hanıyla karşılaşırız¹⁵. Mimarını tespit edemediğimiz bu yapıyı muhakkak ki Rüstem Paşa Sinan'a sipariş etmeyi yeğlerdi. Ancak Sinan bu tarihte İstanbul'da Süleymaniye Külliyesi'ni bitirmeye (Eylül 1557) çabaladığı için, Hama'daki hanın tasarımını ve inşasını tamamen yerel mimarlara havale etmek zorunda kalmış olsa gerek. Açık avlulu ve iki katlı tasarım şemasıyla, ayrıca avlunun merkezindeki mescidiyle Anadolu geleneğine bağlanan Rüstem Paşa Hanı'nda, Haçlı Seferleri'nin mirasını XVI. yüzyıla taşıyan "gotikimsi" sivri kemerler ve diğer birçok ayrıntı Suriyelidir. Mescit girişindeki eyvanın yanlarına yerleştirilmiş abdest muslukları da farklı konumlarıyla dikkati çeker (Res.11).

Kanunî'nin, Suriye'nin merkezi ve Hac Yolu'nun en önemli menzillerinden olan Şam'da yaptırdığı 1554/55 tarihli cami-imaret manzumesinin doğusunda, yapımına başlattığı, ancak ölümü üzerine oğlu II. Selim'in 1567'de tamamladığı medrese-arasta-han üçlüsü yer alır¹⁶.

¹⁰ Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, D.7821.

¹¹ M. Z. Orgun, "Hassa Mimarları", *Arkitekt*, 12(1938), 333-342(334).

¹² Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Mühimme Defteri, no:3, s.374, sıra 1106.

¹³ Y. Küçükdağ, *Karapınar Sultan Selim Külliyesi*, Konya 1997.

¹⁴ Küçükdağ, *a.g.e.*, 33-37.

¹⁵ Burns, *a.g.e.*, 126.

¹⁶ C. Watzinger - K. Wulzinger, *Damaskus. Die antike Stadt*, Berlin 1921, 102-114; J. Sauvaget, *Les Monuments Historiques de Damas*, Beirut 1932, 78-81; Goodwin, *a.g.e.*, 256-257; G. Goodwin, "The Tekke of Süleyman I., Damascus", *Palestine*

Bunlardan medrese *Tuhfetü'l-Mimârîn*'de Sinan'ın eserleri arasında zikredilir. Ne var ki, camiden çok daha fazla yerel özellikler sergileyen bu yapı Şamlı bir mimarın eseri olmalıdır. Y. Küçükdağ'ın teşhis ettiği bir belgede¹⁷, Şam'da Süleymaniye İmareti'nin inşasında görev almış olan Teodoros adında Rum asıllı bir yerel mimarın, 23 Ramazan 967 (17 Haziran 1560) tarihli bir hükümlerle ve mirî akçeyle İstanbul'daki hassa mimarları arasına katıldığı kayıtlıdır¹⁸. Bu durumda 1567 tarihli medrese-arasta-han manzumesi Teodoros'un değil, onun görevini devralmış bulunan bir başka mimarın eseridir. Özellikle mescit-dershanenin kubbe oranları (Res.12) ve girişindeki bezeme (Res.13), Edirne Selimiyesi'nin inşa edildiği yıllarda Suriye'de oldukça farklı bir mimari zevkin egemen olduğunu kanıtlar.

Şam Beylerbeyi Sinan Paşa'nın 1591 tarihli camii de (Sinaniye Camii)¹⁹, tasarım, mimari ayrıntı ve süsleme boyutlarında iki ayrı mimarlık geleneğinin birlikteliğini sergileyen yapılarıdır. Merkezde kare planlı ve kubbeli bir mekânla yanlardan bunu kuşatan tonozlu kanatların meydana getirdiği harim, en azından plan olarak Osmanlıdır. Ancak kasnağın ve kubbenin oranları, taçkapının şadırvan avlusunun yan (batı) cephesine çekilmiş olması ve cephelerde gözlenen iki renkli örgü yerel geleneklere bağlanır (Res.14). Söz konusu taçkapıda, Memlûk tarzında mukarnaslı bir kavsarayla aynı üslubu sürdüren renkli taş bezemelerin arasına, dönemin İznik örneklerini taklit eden yerel imalat ürünü bir çini pano caminin bir Osmanlı veziri tarafından yaptırıldığına tanıklık eder (Res.15). Bu birlikteliği, sentezden çok bir tür ekletsizim hatta *symbiosis* olarak nitelemek daha doğru olacaktır.

Anadolu ile Suriye'yi Hicaz'a ve Mısır'a bağlayan ana yolların

Exploration Quarterly, 110(1978), 127-129; M. Meinecke, "Die osmanische Architektur des 16. Jahrhunderts in Damascus", *Fifth International Congress of Turkish Art*, München 1979, 575-595(580-582); DeGeorge, a.g.e., 208-211; Kuran, *Mimar Sinan*, 69-72, 300, 349; ay, "Mimar Sinan'ın Camileri", 191; Z. Ahunbay, "Mimar Sinan'ın Eğitim Yapıları", *Mimarbaşı Koca Sinan, Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, İstanbul 1988, I, 239-309(256-257); D. Sack, *Damaskus – Entwicklung und Struktur einer orientalisches-islamischen Stadt*, Mainz am Rhein 1989, 32, 81, 107; Burns, a.g.e., 100-102.

¹⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Mühimme Defteri, no:4, s.87, sıra 898.

¹⁸ Küçükdağ, a.g.e., 36. Kuran, *Mimar Sinan*, 69'da ise, inşaatın büyük bir ihtimalle Sinan'ın İstanbul'dan gönderdiği bir kalfasınca yürütüldüğünü ileri sürülür.

¹⁹ Watzinger – Wulzinger, a.g.e., 78-80; Sauvaget, *Damas*, 84; Goodwin, *Ottoman Architecture*, 300, 313; Meinecke, a.g.e., 585; DeGeorge, a.g.e., 213; J. P. Pascual, *Damas à la fin du XVIe siècle d'après trois actes de waqf ottomans*, Paris 1983, I, 100; Sack, a.g.e., 33, 112; Burns, a.g.e., 97.

üzerinde yer almadığı için, Memlûk ve Osmanlı dönemleri boyunca, Şam ile Kahire gibi iki güçlü metropolün gölgesinde kalmış olan Kudüs'te, Osmanlı mimarlığının yegâne gösterişli ürünü, Kanunî'nin 1537/38-1540/41 arasında inşa ettirdiği surlar ve bunların üzerindeki kapılardır²⁰. Kapıların bir kısmı (örneğin Şam Kapısı) (Çiz.2), şaşırtmalı eksenleriyle Memlûk geleneğini sürdürürler. Ayrıca beden duvarlarında, burçlarda ve kapılarda, Osmanlı'ya özgü ayrıntıların yanında -Şam Kapısı'nın iç cephesindeki mukarnas tepelikli pencere ya da Yafa Kapısı'ndaki düğümlü silme gibi- Memlûk Dönemi'ne, hatta daha gerilere kadar uzanan birçok ayrıntı tespit edilebilir²¹ (Res.16).

Kanunî, surların yanı sıra, 1532'de Kudüs'ün su şebekesini yenilemiş ve 1536-1537 yıllarında bu şebekeye bağlı altı adet çeşme yaptırmıştır²². Söz konusu çeşmelerde, Haçlı Seferleri'ne bağlanan gotik etkilerle Eyyubî ve Memlûk geleneklerinin birbirine karıştığı, Filistin'e özgü melez üslubun ayrıntıları kullanılmıştır. Sûk el-Kattânîn (Pamukçular Çarşısı) yakınındaki çeşmenin gotik silme demetleri bu açıdan dikkat çekicidir (Res.17).

Kudüs'te, Harem-i Şerif'te, Mi'rac olayına ilişkin sözlü gelenekten kaynaklanan ve içlerinde ancak bir kişinin ziyaret namazı kılması için tasarlanmış olan makamlar, XVI. yüzyıl Osmanlı mimarlığının bu kentteki en ilginç ürünlerini oluşturur. Çokgen tabanlı, sivri kemerli ve kubbeli küçük baldakenler biçiminde olan bu makamların en eskisi, 1538/39'da Mehmed Bey'in inşa ettirdiği Kubbet el-Nebî'dir (Çiz.3). Sekizgen planlı baldakenin ortasındaki namaz alanı kırmızı porfirden kemerli bir çerçeve içine alınarak

²⁰ F. de Saulcy, *Jérusalem*, Paris 1882, 31-42; G. Jeffery, "The Modern Walls of Jerusalem", *The Builder*, LXXX(1901), 575-576; H. G. Mitchell, "The Modern Walls of Jerusalem", *Annual of the American School of Oriental Research in Jerusalem*, I(1920), 28-50; T. Kollek - M. Pearlman, *Jerusalem. Sacred City of Mankind; A History of Forty Centuries*, Jerusalem 1968, 201; A. Sharon, *Planning Jerusalem. The Old City and its Environs*, Jerusalem 1973, 28, 47-74; D. Bahat, *Carta's Historical Atlas of Jerusalem. A Brief Illustrated Survey*, Jerusalem 1976(2.basım), 44, 47; M. Meinecke, "Die Erneuerung von al-Quds/Jerusalem durch den Osmanensultan Sulaim_n Q_n_n_", *Studies in the History and Archaeology of Palestine*, III(1988), 257-281.

²¹ Kudüs'te, Yafa Kapısı'ndan eski kente girildiğinde, hemen şolda yer alan küçük bir hazirede, surların inşaatını üstlenmiş mimarlara ait olduğu söylenen iki adet mezar taşı bulunmakta, ancak şahidelerin ikisi de kitabsiz olduğundan bu rivayeti doğrulamak mümkün olamamaktadır.

²² C. Schick, "Birket as-Sultan, Jerusalem", *Palestine Exploration Fund Q. St.*, 1898, 224-229; Kollek - Pearlman, *a.g.e.*, 201-202; Sharon, *a.g.e.*, 28; J. Wilkinson, "Ancient Jerusalem: Its Water Supply and Population", *Palestine Exploration Quarterly*, 1974, 33-51; A. Mazar, "The Aqueducts of Jerusalem", *Jerusalem Revealed*, ed. Y. Yadin, Jerusalem 1975, 79-84; Bahat, *a.g.e.*, 45, 47.

bir tür sabit taş seccade meydana getirilmiş, kible yönündeki bordür de mukarnaslı bir mihrap süpürgeliği biçiminde tasarlanmıştır (Res.18).

Şüphesiz hiçbir taşra kenti, Kahire kadar -XVI. yüzyıl da dahil olmak üzere- Osmanlı mimarlığında yerel üslup araştırmalarına ilişkin zengin malzeme sunamaz. Stratejik ve ekonomik açıdan imparatorluğun en önemli eyaletlerinden olan Mısır'da, Memlûk Dönemi'nde olduğu gibi, Osmanlı Dönemi'nde de mimarlık faaliyetleri Kahire'de yoğunlaşmaktaydı. Bu derecede önemli bir metropolde Sinan'ın hiçbir binanın tasarımını üstlenmemiş olması şaşırtıcıdır. Kahire'deki Osmanlı yapıları, diğer Ortadoğu kentlerindekiyle oranla daha çok incelenmiştir. D. Behrens-Abouseif Kahire'deki Osmanlı camilerini, planlarına göre, 1) Memlûk planlı camiler; 2) Osmanlı planlı camiler; 3) Baldaken planlı camiler olarak üç gruba ayırıyor²³.

Planları ve örtü sistemleriyle klasik üslubun çerçevesine giren yapıların başında, kaledeki 1528/29 tarihli Süleyman Paşa Camii²⁴ gelir. Kanunî'nin, kalenin ve buradaki yönetim binalarının onarımı için İstanbul'dan yolladığı mimarlar tarafından tasarlandığı tahmin edilen yapı²⁵, merkezî kubbesini kuşatan üç yarım kubbesiyle 1548 tarihli Üsküdar Mihrimah Sultan Camii'nin öncüsü sayılabilir (Çiz.4). Ancak, süslemede Kahireli ustaların kullanıldığı kesindir. Nitekim son cemaat yeri cephesinde ve mihrap yarım kubbesinin pendentiflerindeki renkli taş bezeme, geç dönem Memlûk yapılarında, Abdülkadir el-Nakkaş adındaki ustanın icat ettiği²⁶, beyaz mermere siyah jips hamuru doldurmak suretiyle elde edilen yalancı kakma tekniğini sürdürür. Ayrıca şadırvan avlusu, her ne kadar Osmanlı mimarlığına özgü planıyla Kahire'de kendi türünün ilk örneği ise de, Anadolu'da Selçuk İsa Bey Camii'nden beri, revaklarda tercih edilen sütunun yerine, burada payelerin kullanılmış olduğu dikkati çeker.

Kahire'nin Bulak semtindeki 1571/72 tarihli Sinan Paşa Camii²⁷, Osmanlı'da, 1514 tarihli Edirne Lârî Çelebi Camii'nden²⁸ başlayarak

²³ D. Behrens-Abouseif, **Egypt's Adjustment to Ottoman Rule. Institutions. Waqf & Architecture in Cairo (16th & 17th Centuries)**, Leiden-New York-Köln 1994, 232-261.

²⁴ Goodwin, a.g.e., 312, 427; D. Behrens-Abouseif, **Islamic Architecture in Cairo. An Introduction**, Cairo 1989, 158; ay, **Egypt's Adjustment...**, 244-248.

²⁵ Behrens-Abouseif, **Egypt's Adjustment...**, 245.

²⁶ Behrens-Abouseif, **Egypt's Adjustment...**, 246.

²⁷ E. Pauty, "L'Architecture au Caire depuis la Conquête Ottomane (Vue d'Ensemble)", **Bulletin de l'Institut Français d'Archéologie Orientale**, XXXVI(1936), 1-69(15); Goodwin, a.g.e., 312, 351, 408; Behrens-Abouseif, **Islamic Architecture...**, 161-162; ay, **Egypt's Adjustment...**, 250-253.

²⁸ İ. A. Yüksel, **Osmanlı Mimârisinde II. Bâyezid, Yavuz Selim Devri**, V, İstanbul 1983, 425-427.

uygulanan bir plan şemasını tekrar eder (Çiz.5a-b). Kare planlı ve kubbeli harim üç yönde, kubbeli birimlerden oluşan son cemaat yeriyle kuşatılmıştır. Ancak yapıyı üç boyutlu olarak incelediğimizde, kubbeye geçişte kullanılmış olan dilimli tromplar ve revak cephelerindeki ayrıntılar Memlûk geleneğine bağlanır (Res.19). Asıl ilginç olan, dilimli kemerlere sahip kasnak pencerelerinde, aynı kentte, Fatimî Dönemi'ne ait Seyyide Rukiyye Meşhedî'nin²⁹ (1133) örnek alınmış olmasıdır.

Öte yandan, 1553/54 tarihli Davud Paşa Camii³⁰ -tabir yerindeyse- "kazârâ Osmanlı Dönemi'nde dünyaya gelmiş" bir Memlûk yapısıdır. İstanbul'daki Süleymaniye Külliyesi'nin çağdaşı olan bu binada, baninin kimliği dışında Osmanlı'ya bağlanan bir şey bulmak imkânsızdır (Çiz.6).

Kahire'deki baldaken planlı XVI. yüzyıl camilerine örnek olarak 1567/68 tarihli Mahmud Paşa Camii³¹ verilebilir. Söz konusu yapılarda, harimi örten ahşap çatının ortasında, dört sütuna oturan, baldaken biçiminde bir aydınlık feneri yer almaktadır (Res.20). Bu *hybride* şemanın, geç dönem Memlûk camilerinde yaygınlaşan üç sahınlı ve aydınlık fenerli tasarımın, XVI. yüzyıldaki gelişiminin doğal bir sonucu olduğu savunulmuştur³². Ancak, klasik Osmanlı mimarlığındaki merkezî kubbe fikrinin Memlûk şemalarına uyarlanmasıyla ortaya çıkmış bir çözüm olduğu da düşünülebilir. Mahmud Paşa'ya ait türbenin -alışılmadık biçimde- harimin kible yönüne bitiştirilmesinde ve minarenin, yapının köşesinde silindir biçiminde dışa taşkın bir kaideye oturtulmasında (Res.21), çok yakındaki Sultan Hasan Medresesi'nden esinlenilmiş olsa gerektir. Mahmud Paşa Camii'nde XVI. yüzyıl Osmanlı mimarlığına bağlanabilecek yegâne mimari öge silindir biçimindeki minaredir.

Kahire'deki en eski Osmanlı medresesi olan 1543/44 tarihli Süleyman Paşa Medresesi'nde³³, açık avluyu kuşatan kubbeli revak, ayrıca kare planlı ve kubbeli öğrenci odaları Osmanlı mimarlığına has özelliklerdir (Çiz.7). Ne var ki, yapıya giriş yönünden bakıldığında, tamamen Memlûk üslubundaki bu cephenin (Çiz.8) gerisinde Osmanlı tarzında bir medresenin yer aldığını kestirmek imkânsızdır.

²⁹ Behrens-Abouseif, *Islamic Architecture...*, 74-75.

³⁰ Behrens-Abouseif, *Egypt's Adjustment...*, 235-236.

³¹ D. Behrens-Abouseif, *Islamic Architecture...*160-161; ay, *Egypt's Adjustment...*, 260-261.

³² Behrens-Abouseif, *Egypt's Adjustment...*, 257-261.

³³ H. Abdalwahab Pacha, "L'Influence Ottomane sur l'Architecture Musulmane en Égypte", *Proceedings of the Twenty-Second Congress of Orientalists held in Istanbul September 15th to 22nd 1951. II-Communications*, Leiden 1957, 645-650(646); D. Behrens-Abouseif, *Islamic Architecture...*, 158,160; ay, *Egypt's Adjustment...*, 248-250.

Kahire'de Osmanlı Dönemi'nin ilk mimarlık eseri, ünlü sûfi Diyarbakırlı Şeyh İbrahim Gülşenî'nin (ö.1534), 1519/20-1524/25 arasında inşa edilen ve Gülşeniyye tarikatının merkezi (âsitânesi) olan geniş programlı tekkesidir³⁴. Zemini yükseltilmiş ve altına dükkânlar yerleştirilmiş bir platformun üzerinde yer alan tekke değişik bir yerleşim düzeni sergiler: İbadet ve barınma birimlerinin kuşattığı avlunun merkezinde, ikinci bir platformun üzerinde İbrahim Gülşenî'nin bağımsız türbesi yükselmektedir (Çiz.9). İbrahim Gülşenî Tekkesi, bu yönüyle yerel geleneğe ters düşse de, cepheleri (Çiz.10), ayrıntıları ve süslemeyle Memlûk mimarlığının özelliklerini sürdürür.

Türk asıllı sûfilerden İstanbullu Şeyh Hasan ibn İlyas el-Rûmî için vali Süleyman Paşa'nın Kahire'de inşa ettirdiği 1522/23 tarihli zâviye³⁵ ise aynı dönemin küçük kapsamlı tarikat yapılarındandır. Seyyah dervişler için tesis edilen zâviyeden günümüze ancak mescit-tevhidhane bölümüyle bunun kible duvarına bitişen bir hücre gelebilmiştir. Altı birimden oluşan yapıda, mihrap ekseninde sıralanan kare planlı iki birim kubbeyle, yanlarda bulunan dikdörtgen planlı ikişer birim ise beşik tonozlarla örtülüdür (Çiz.11). Memlûk mimarlığının yabancı olduğu bu plan şemasının gelişimini, Anadolu'da, tarikat yapıları yerine, Selçuklu Dönemi'nden beri çok birimli camilerde izlemek mümkündür. Sonuçta bu mütevazı zâviyenin, hiç değilse planı ve üstyapısı itibariyle, şeyhin kendisi gibi "Rûmî" olduğu söylenebilir.

Kahire'de XVI. yüzyıla ait Osmanlı türbeleri, planları ve üstyapılarıyla olduğu kadar cephe düzenleri ve süslemeleriyle de Memlûk çizgisine sadık kalmışlardır. Memlûk Dönemi'nde biçimlenmiş olan, kendine özgü ve gösterişli türbe tasarımının cazibesi muhtemelen bu hususta belirleyici olmuştur. Örnek olarak Şeyh İbrahim Gülşenî Türbesi ile 1544/45 tarihli Emîr Süleyman Türbesi³⁶ (Res.22) verilebilir.

Öte yandan, 1535 tarihli Husrev Paşa Sebilküttâbı³⁷ 1503/04 tarihli

³⁴ D. Behrens-Abouseif - L. Fernandes, "Sufi Architecture in Early Ottoman Cairo", *Annales Islamologiques*, XX(1984), 103-114(109-111); Behrens-Abouseif, "The Takiyyat Ibrahim al-Kulshani in Cairo", *Muqarnas*, V(1988), 43-60; ay, *Egypt's Adjustment...*, 229.

³⁵ Pacha, *a.g.e.*, 648; M. Meinecke, "Die Architektur des 16. Jahrhunderts in Kairo nach der osmanischen Eroberung von 1517", *IV. Congrès International d'Art Turc*, Aix-en-Provence 1976, 145-152; Behrens-Abouseif - Fernandes, *a.g.e.*, 111-112; Behrens-Abouseif, *Egypt's Adjustment...*, 229.

³⁶ Behrens-Abouseif, *Egypt's Adjustment...*, 261-263.

³⁷ Pauty, *a.g.e.*, 28; A. Raymond, "Les fontaines publiques (sab_) du Caire a l'Époque Ottomane (1517-1798)", article préparé dans le cadre de l'activité de l'ERA 648 du CNRS (Groupe de Recherches et d'Études sur le Proche Orient d'Aix-en-Provence) dirigée par M. Robert Mantran [tarihsiz], 243.

Sultan el-Gûri (Kansu Gavri) Sebilküttâbı'nın³⁸ nerdeyse bir kopyasıdır (Res.23a-b). Osmanlı Dönemi'nde Kahire'de inşa edilen çok sayıdaki sebilküttâp için esasen "İstanbullu" bir model bulunmamaktaydı. Zemin katı sebil, üst katı mektep olarak kullanılan bu yapı türü Memlûk mimarlığının bünyesinde üretilmiş, Osmanlılar sebilküttâpla ancak Mısır'ın fethinden sonra tanışmışlar ve oldukça geç bir dönemde (ancak XVIII. yüzyılda) bu şemayı başkentlerinin repertuarına almışlardı. Bu yüzden Husrev Paşa Sebilküttâbı gibi, XIX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar onu izleyen diğer örnekler de, planları, kitleleriyle ve ayrıntılarıyla tamamen "Kahirelidir".

* * *

XVI. yüzyıl Osmanlı mimarlığında kullanılmış bazı tasarım şemalarının, oldukça geç bir tarihte, Ortadoğu'da geleneksel yönetim biçimlerinin ve bunların oluşturduğu kültürel dokunun çözülmeye başladığı, bağımsızlık iddiası ve milliyetçilik gibi, birtakım yeni eğilimlerin yoğunlaştığı XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren, bir tür Osmanlı neoklasisizminin çerçevesinde yeniden üretildikleri dikkati çeker. Örneğin klasik üslubun "alamet-i fârikalarından" olan ve Türkiye'de hâlâ büyük bir tutkuyla bağlı kaldığımız, merkezî kubbeli ve dört yarım kubbeli şema, ancak geç dönemde bazı Ortadoğu kentlerinde uygulamaya konulmuştur. Bu örneklerden biri, Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın, 1830-1848 yılları arasında Kahire Kalesi'nde inşa ettirdiği, bağımsızlık iddiasını somutlaştıran çift minareli camiidir³⁹ (Res.24). Bu arada, devlete isyanın ötesinde hanedanının yerini almaya yeltenen bir eyalet valisinin, kendi yönetim merkezinin silüetine Osmanlı damgasını vuran bir yapıyı inşa ettirmesi oldukça çelişkili hatta ironik görülebilir. Öte yandan Humus'ta, II. Meşrutiyet yıllarında yeniden inşa edilmiş olan Halid bin Velid Camii⁴⁰, İttihat ve Terakki iktidarının Osmanlı milliyetçiliği çizgisini mimariye yansıtan ilginç bir örnektir (Res.25). İmparatorluk yönetimi-üstelik "giderayak"- Şehzade ve Sultan Ahmed camilerindeki şemayı bu yapıda devâsâ boyutlarda tekrar ederek yöre halkına, Osmanlı'nın daha önce yakından tanık olmadıkları gerçek kimliğini ve ihtişamını göstermek istemiş olsa gerek.

* * *

Yerel üslupların oluşumunu sağlayan etkenlerin başında kuşkusuz, merkeze uzak eyaletlerde, Osmanlı egemenliğinden önce şekillenmiş yerel kültürlerin -bu arada mimari pratiklerin- lonca geleneği

³⁸ D. Behrens-Abouseif, *Islamic Architecture...*, 153-154.

³⁹ Goodwin, a.g.e., 358, 408; D. Behrens-Abouseif, *Islamic Architecture...*, 168-170.

⁴⁰ Burns, a.g.e., 130.

çerçevesinde ve usta-çırak zinciri içinde fazla değişmeden süregelmesiydi. Tarihçilerin, taşra kentlerindeki mimarlara ve bunların Hassa Mimarları Ocağı ile olan bağlantılarına ilişkin araştırmaları şüphesiz bu hususta çok aydınlatıcı olacaktır. Şam Süleymaniye Külliyesi'nden söz edilirken adı geçen Mimar Teodoros'un kariyeri bu bağlamda dikkate değer. Tasarımı -en azından planı- Sinan tarafından üstlenilen cami-imaret grubunun inşasında, büyük ihtimalle uygulayıcı olarak görev alan Teodoros'un, İstanbul hassa mimarları arasına katılması, yaptığı işin payitaht mimarlarınca beğenildiğini ve taşradan İstanbul'a bu suretle mimar nakillerinin yapılabildiğini gösteriyor. Aynı şekilde, Halepli mimar Cemâleddin'in, hassa mimarları örgütünün onayıyla Karapınar'daki Sultan Selim Külliyesi'nde görevlendirilmesi de merkez ve taşra mimarları arasındaki meslekî ilişkilere ışık tutmaktadır.

Ayrıca Ş. Akalın'ın yayınladığı belgelerden, Hacı Mehmed adında bir mimarın H. 1000(1591/92) yılında "Sermimarân-ı Trablusşam" olarak anıldığını, Osman adında bir diğer mimarın da H.1001'de(1592/93) aynı kentte faaliyette bulunduğunu öğreniyoruz⁴¹. Bu bize, XVI. yüzyıl sonlarında, küçük bir taşra kentinde bile belirli sayıda mimarın bulunduğunu ve bunların kendi içlerinde hiyerarşik bir örgüte sahip olduklarını kanıtlar. Trablusşam'dan çok daha büyük ve zengin olan Halep'teki mimarlar da muhakkak ki, daha önce adını zikrettiğimiz beş kişiden ibaret değildi.

Ortadoğu'daki "memâlik-i Osmaniye"nin yönetiminde etkin olan güç odaklarının merkezle olan ilişkileri ve kültürel kimlikleri de, kendi bölgelerindeki mimarlığı biçimlendiren etkenler arasındaydı. A. Raymond'un, Osmanlı Dönemi'nde Arap kentlerine egemen zümrelerin başında zikrettiği askerler, yöre halkıyla kaynaşarak büyük ölçüde "yerlileşmiş", hatta Kahireli vakanüvis Cabertî'nin bunlara "Mısırlıyye" adını takmıştı⁴². Ayrıca Yavuz Sultan Selim ve oğlu Kanunî, Yakındoğu'da kökleşmiş bulunan ve yönetici sınıf içinde önemli bir grubu oluşturan Memlûkları da ortadan kaldırmayıp Osmanlı idarî sistemine entegre etmişlerdi⁴³. Öte yandan kentlerin kültürel hayatında büyük ağırlığı olan ulema sınıfı da -İstanbul'dan yollanan kadılar dışında- Arap kökenliydi. Diğer güç odaklarını meydana getiren Şerifler (Peygamber soyundan gelenler), büyük ticaret burjuvazisi ve meslek loncaları da hemen bütünüyle yerlilerden oluşmaktaydı⁴⁴. Kent kültürünü

⁴¹ Ş. Akalın, "Mimar Dalgıç Ahmed Paşa", İ.Ü.Ed.Fak. Tarih Dergisi, IX/13(1958), 71-80 (80).

⁴² Raymond, *Arap Kentleri*, 41.

⁴³ Raymond, *a.g.e.*, 43.

⁴⁴ Raymond, *a.g.e.*, 51-58.

biçimlendiren ve ayrıcalıklı statüleri çoğunlukla Osmanlı öncesine dayanan bütün bu zümrelerin, yaşadıkları maddî çevrenin kendi alışkanlıklarına ve zevklerine uygun olmasını tercih ettikleri anlaşılıyor. Örneğin Mısır'da, Osmanlı fethinden Kavalalı Mehmed Ali Paşa'ya kadar egemen konumlarını sürdüren Memlûk "ümerâsının", ayrıca nüfuzlu Yeniçeri kethüdalarının inşa ettirdiği eserlerin çoğunda, Devlet-i Aliyye'nin gücünün doruğuna eriştiği XVI. yüzyılda bile Memlûk kimliğinin ağır bastığı görülür.

Sonuçta, nasıl Osmanlı kültür mozaiği Anadolu-İstanbul-Rumeli üçlüsünden ibaret değilse, XVI. yüzyıl Osmanlı mimarlığı da, Sinan ekolünün ürünleriyle sınırlanabilir. Osmanlı yapı sanatının gelişimini ve XVI. yüzyılda sunduğu kesiti sırf klasik üslubun parlak örneklerinden okumaya kalkışmak yanıltıcı olmakta, imparatorluk coğrafyasının tamamına yayılan ve çok farklı yerel çeşniler sunan bu mimarlığı - Mimarlar Odası'nın 1999'da düzenlediği kongrenin başlığında vurgulandığı gibi- "uluslarüstü" bir miras olduğu gerçeğini bize unutturmak gibi önemli bir sakınca içermektedir.